

Mariyana Tsibranska-Kostova

(Bulgaria, Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences)

The Handwritten Paulician Book in the Family and the Community: On a 19th-century Text from Ms. NBKM 1313

Abstract. The paper traces the links and continuity between 18th-century Paulician literature and the so-called late 19th-century Paulician literary tradition on the basis of specific comparisons between four copies of one and the same text: the original preface by the famous Catholic literary figure Peter Kovachev Tsarski (1745/46–1793) on the spiritual benefits of reading the Holy Scriptures. The copies are preserved in the National Library manuscript *NBCM 779* of 1780, the collection *RA 747* of 1779 kept in the Romanian Academy and in a supposedly lost miscellany by Peter Tsarski described by Benyo Tsonev. Thanks to Prof. Krasimir Stanchev, it has been established that the lost manuscript is kept in the Abagar Catholic Archive in Rome. The last known copy, namely the one preserved in the *NBKM 1313* Manuscript, was made by Laurentius Karastoyanov and belonged to his family. The article comments on the cultural specifics of the texts, their sermonic and catechetical orientation, as well as their functioning primarily in the family circle and the ethno-confessional community of the Bulgarian Catholics.

Keywords: Paulician literature, 18th – 19th centuries, catechetical tradition, spoken Bulgarian language

Марияна Цибранска-Костова

(България, Институт за български език, Българска академия на науките)

Ръкописната павликянска книга в рода и общността: за един текст от NBKM 1313, XIX в.¹

Понятието *павликянска книжнина* се обособява като алтернативен термин в рамките на цялостната книжнина на българите католици, възникнала в началото на католическата пропаганда в българските земи под османска власт от края на XVI в. – началото на XVII в. Терминът, неговият обхват, история и функции е изяснен подробно с обширна библиография и критически коментар у Абаджиева/Abadzhieva 2015; 2017: 20–26 (вж. още Walczak-Mikołajczakowa 2004; Димитрова/Dimitrova 2009; Илиева/Ilieva 2011). Той се утвърждава особено за произведения от XVIII в., в които доминира тенденцията към демократизация на българския език чрез въвеждане в писменото общуване на диалектни и народноразговорни черти. През този век се развива *ранната павликянска книжнина*, създавана от български католически свещеници на роден език с цел паството да се доближи до основите на вярата и да не изпада в религиозни отклонения. Нейните отличителни черти са: затвореният ѝ характер в рамките на семейно-родовата и религиозната общност; съхраняване главно в ръкописни паметници; с дидактична, проповедническа и

¹ Публикацията е резултат от изпълнението на проекта „Културната идентичност на банатските българи и българската католическа книжнина“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“, съгласно договор КП-06-Н70/1.

катехитична насоченост; използването на високите образци на хърватската, италианската и латинската традиция в литургиката, омилетиката, библейските наративи, които задължително се превеждат и адаптират на говорим език. Или както отбелязва в своите писма един от безспорните стожери на павликянската литературна традиция от XVIII в. Павел Дуванлията Гайдаджийски (1733/1734 – 1804):

...нашите мисии не са гръмки, а много простички:... да привлекат хората синовно, по семейному... в семейните разговори, водени по къщата (Епистолярното наследство/*Epistolarnoto nasledstvo* 2024: 73).

Историческите условия в Османската империя, положението на поданиците в икономическо и духовно отношение, неспирните изтощителни войни, грабежите на кърджалиите и епидемиите превръщат XVIII в. в смутно време. Преследванията на католическото духовенство след разгрома на Чипровското въстание през 1688 г. още повече затварят католическото население в най-съкровени опорни стожери на идентичността, а именно домашната настолна религиозна книга и икона, проповедта на домина² по домовете или на импровизирани места, често далеч от представата за устроеното сакрално пространство на църквата. Тези фактори в голяма степен мотивират появата и употребата на проповедническа и катехитична книжнина, създавана от просветени и образовани католически свещеници, завършили колежи в Италия, които владеят по няколко езика, но превеждат или създават свои авторизирани преработки за повишаване на религиозната грамотност и морала на обикновените хора. Редица четива са предназначени за индивидуална употреба и са снабдени с предговори обръщения към определен адресат. С предговори снабдява своите ръкописи най-добре представеният с автографи творец през XVIII в. Петър Ковачев Царски (1745/1746 – 1793), чието творчество е застъпено в общо пет ръкописни сборника с преобладаващо библейско и нравоучително съдържание (Абаджиева/*Abadzgieva* 2017: 9–10; Абаджиева/*Abadzhieva* 2024: 27–28).

Традицията на нравоучителните авторски поучения продължава да живее в така наречената *късна павликянска литературна традиция от XIX в.* (Узунова/*Uzunova* 2005). Тя е и най-богатата откъм запазени ръкописни образци, някои от които все още неописани и неизвестни на широката аудитория, доколкото оцеляват там, където са създадени, а именно в родовите сбирки и в родовата памет. За един такъв ръкопис ще стане дума в следващите редове.

Ръкопис *НБКМ 1313* е късен павликянски сборник, излязъл от ръката на Лаврентий Къосестоянов и писан в продължение на близо едно десетилетие като типична родова книга в периода 1846 – 1855 г. (описан у Стоянов, Кодов/*Stoyanov, Kodov* 1971: 115–117).

НБКМ 1313 става популярен преди всичко като сборник, в който се съдържа една от павликянските преправки на „История славянобългарска“ на Паусий Хилендарски под името „*Zaropismo ili Istoria balgarska*“. Както е известно, това е преработката от 1849 г. на говорим български език, павликянско наречие, записано с латиница, която прави дон Едуардо Валпа от Торино от ордена на капуцините и енорийски свещеник в с. Калъчлии, днес Генерал Николаево, Пловдивско. Тя е запазена в най-ранен препис в ръкопис *НБКМ 1312*, по който текстът бе наборно представен и проучен от П. Петков (Петков/*Petkov* 2022; вж. още Димитрова, Пеев/*Dimitrova, Peev* 2012 и събраната обобщена библиография за преписите). За създаването на тази история дон Едуардо използва „Царственика“ на Христаки Павлович от 1844 г. (отпечатан в Будим, Австро-Унгария), който от своя страна възхожда към Паисиевата история. За разликите в Паисиевата и павликянската традиция на историята напоследък пише Р. Заимова (Заимова/*Zaimova* 2023).

² *Домин* – название на католически свещеник; от лат. *dominus* 'господин, господар'.

Безспорно преписът на историографско съчинение значително обогатява жанровия профил на павликянската книжнина и повишава ценността на *НБКМ 1313*. Поради това той е наричан още *Втори павликянски или Лаврентиев препис на Царописмото*. Наред с него в ръкописа се съдържат: исторически наратив за отделянето на Гръцката църква от Римската, духовни песни, поучения, извадки от Стария и Новия Завет, католически календар за всеки ден от всеки месец, кратко указание за католическите пости. Някои четива стават традиционни за павликянските сборници още през XVIII в. За библейските наративи се използват италиански източници, които се превеждат адаптирано на говорим български език, а текстовете се поделят на *поглавия* (обикновено Старият завет на 147 глави, а Новият от 49 до 51 – вж. Станчев/Stanchev 2021: 243; в *НБКМ 1313* наистина са номерирани 147 старозаветни поглавия с край на л. 174а и 51 от Новия Завет с край на л. 230а, а веднага след тях са поместени 59 поглавия от Пророците).

Преписвачът е оставил бележка на л. 17b³, в която се назовава Lavren Kiose Stojanov sin и дава сведение, че е преписал книгата през 1846 г. по образа на дон Петър във Филбе, както се тълкува в Описа бележката, в оригинала „od Dom Petrov jurnek“. В страничното поле стои Filibelija. За споменатия дон Петър е изказвано предположението, че може би е Петър Балсамаджийски, преписвач на ръкопис НБКМ 1314 (в самия ръкопис Petar Balsamagiski се представя като ученик в Католическото училище и оставя указание, че пише „za sebe si“ през 1856 г. във Filipo-grad, Filbe; НБКМ 1314 съдържа *Bulgarsko Zaropismo*, подвързано към извадки от печатни книги и др. ръкописни текстове). Това мнение е провокирано от водещата текстова единица *Zaropismoto* и в двата ръкописа. Може обаче да се мисли за образец от друго лице с името Петър и това би бил книжовникът Петър Ковачев Царски. Основанията дават няколко факта.

1. Липсва хронологическо съгласуване и след като в бележката от НБКМ 1313 стои годината 1846, то тя е по-ранна спрямо самия труд на дон Едуардо Валпа и преписа от 1856 г. на Петър Балсамаджийски.
2. Така наречените *jurnezi*, от тур. *örnek* '1. Образец, мостра; 2. Поучителна история, урок', са много типични за ръкописите на Петър Ковачев и особено за НБКМ 1423 от 1793 г. (Христова, Караджова, Вутова/ *Hristova, Karadzхова, Vutova* 1996: 162–170).
3. Мястото на бележката не указва изрично на преписа на *Zaropismoto*, което компактно се разполага от л. 259а до л. 329b и последвалото *Skazalo*, т.е. съдържанието на историята до л. 331а.

Лаврен(тий) Кьосестоянов е дядо на известния художник Цанко Лавренов (*Кръстева/Krasteva* 2019). Той се е занимавал с преписването на стари книги с латиница. Не дочаква Освобождението и умира през 1873 г. Ръкописът се съхранява като реликва в рода на Лавренови, преди да бъде предаден на съхранение в Националната библиотека лично от художника Цанко Лавренов. Родът Кьосестоянови е разполагал и с други павликянски ръкописи, за което свидетелства статията на Б. Цонев от 1929 г. за ръкопис от 1779 г., принадлежал на Иван Лавренов Кьосе-Стойнов, търговец от Пловдив, както изписва името му изтъкнатият учен (Цонев/Tsonev 1929). Този ръкопис дълго време се смята за изгубен, но вече е установено, че понастоящем се намира в Католическия архив „Абагар“ в Рим (най-актуално за него у Станчев/Stanchev 2021).

Текстът, който ме интересува, съвсем не е непознат, дори точно обратното, но представлява отлична илюстрация на ключовите понятия, заложиени в заглавието. Става

³ Спазва се номерирането на листовете, извършено при постъпването на ръкописа в НБКМ и нанесено с молив в десния горен край на листа.

въпрос за краткото поучение за духовната полза от четенето на Библията, известно с първите думи от своето начало „На кой (то) чете“. Това поучение е излязло от ръката на Петър Ковачев Царски и е засвидетелствано в три други павликянски ръкописа:

в *НБКМ 779* от 1780 г.;

в новооткрития сборник на същия книжовник в Румънската академия *РА 747* от 1779 г., който се оказва идентичен с първия ръкопис (Абаджиева 2024: 25);

в смятания за изгубен ръкопис на Петър Ковачев, също от 1779 г., който описва и издава частично в образци Б. Цонев, понастоящем съхраняван в Католическия архив „Абагар“ в Рим.

Голямата заслуга на Кр. Станчев е, че извади от забвение този ръкопис, идентифицирайки го като описания от Б. Цонев, и така уточни най-актуалното състояние на ръкописното наследство не само на Петър Ковачев, но и на текстовия корпус на самата ранна павликянска книжнина от XVIII в. Фактът, че ръкописът от Рим също е бил притежание на рода Къосестоянови, позволява да се направи изводът, че историята на краткия текст от само две страници не само е свързана с книжовника Петър Ковачев Царски, а и че родът Къосестоянови играе важна роля за съхраняването на неговите трудове. Името на Петър Ковачев Царски се среща в запазените ръкописи, изписано по латински образец като *gospodina Petra, Gospodin Petar Fabri Imperiali*. В трите източника от XVIII в. поучението поема функцията на предисловие на съставителя на сборника и се разполага в началото на ръкописите. Посветено е на ползата от четенето на Библията и духовното усъвършенстване, към което той призовава косвено читатели, ползватели и в частност конкретните лица, към които се обръща с посвещения: в *НБКМ 779* към търговеца Павел (Paul Zarov е известен още от най-ранния известен ръкопис на Петър Ковачев *НБКМ 778* от 1773 г.)⁴, а в *РА 747* към търговеца Спас Бумбалов. Предисловието е издавано неколккратно: още от Б. Цонев (Цонев 1929: 5), от М. Валчак-Миколайчакова (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 181–183), а в последно време и от М. Абаджиева (Абаджиева 2024: 28–31). Авторите на четвъртия том от *Описа на славянските ръкописи в Националната библиотека М. Стоянов и Хр. Кодов* също издават текста на поучението по ръкопис *НБКМ 1313* (Стоянов, Кодов/ Stoyanov, Kodov 1971: 116). В този най-късен известен до момента препис то вече не се намира в началото на книгата, а вътре в нея, между житията на св. Егидий (свещец отшелник от края на VII – началото на VIII в., честван на 01.09.), св. крал Стефан I, патрон на Унгария (честван на 02.09.) и само загатнатата памет на св. Роса от Витербо с посочена дата за нейното почитане 04.09. Тези паметни свършват на л. 37b. След празни листове и поучението от 44a до 44b започва обичайният текст за сборниците на Петър Ковачев с мотиви от свещената история на Стария Завет: *Casua sa kak zadadi gospod svetat sickite drughî raboti. Poglava 1*. Тъй като ръкописът очевидно е бил разформиран и много листове се губят, засега не може да се установи по-точна причина защо поучението е поставено тук. Въпросът изисква пълно текстологично сравнение на ръкопис *НБКМ 1313* със сборниците на Петър Ковачев Царски, от когото Къосестоянов заимства. Би следвало също така да се проследи как в късната павликянска традиция оцеляват образци от водещите книжовници през предходното столетие – Петър Ковачев и Павел Дуванлията, които оставят жизнен спомен в поколения католици, включително предаван от уста на уста; как към тях се добавят нови явления за XIX в. като *Zaropismoto*; каква

⁴ Не може да се смята за напълно установено дали този Павел, представян различно в литературата като Paul Zarov и като Paul Sergia, от тур. *serci* 'търговец', е роден брат на Петър Ковачев Царски или брат в Христа, т.е. католик от павликянската общност в Пловдивско. Срещат се и двете тълкования – Абаджиева/Abadzhieva 2017: 11, 2024: 26–28; Христова, Караджова, Вутова/ Hristova, Karadzova, Vutova 1996: 169.

е ролята на преписвачите, доколко се доверяват на готови образци, доколко предприемат съставителство, за да отговорят на потребностите на индивида, рода и общността. Стремещт към единство и изтъкване на идентичността води до събиране на едно място на най-важното от съществуващата вече два века католическа писмена култура и преди всичко от павликянската традиция в района на Пловдивско.

НБКМ 1313 би дал отговор на поставените въпроси, ако се изследва цялостният му състав. Тук ще се ограничи в това да сравня конкретни текстови сегменти от поучението на Петър Ковачев в *НБКМ 1313*, поставени на първо място, основно с издадения паралелен текст от М. Абаджиева на първите два източника. Разночетенията имат различен характер.

А. Незначителни правописни и словообразователни варианти, както и отделни случайни повторения или пропуски:

zere i izlelo iz usta Voxi – izlezlo;

zatova temelat ot sickite drughi knighi u sveto pismo i temelat i toi – думата *темел*, от гр.-тур. temel 'основа, устои, фундамент' в членувана форма temelat се употребява само веднъж;

sickite mudri i knixiovni hora, липсва началото t e i d u m a t – tei dumat sicki Mudri i knixiovni hora;

ci j mudra – da i Mudar;

липсва – zere u Sveto Pismo se namerova kristiansca mudros;

липсва – Sveto Pismo se razdele na dve: jedното se vika Staro Sveto Pismo.

Б. Разночетения от граматически характер, които не променят смисъла:

i utidoha da p r e k a z u a t vera Isokrastova nasekade – i utidoha, t a p r i k a z a h a vera Issukrastova na secade;

turem pred ocite t i – turem pred ocite.

В. Липси, които насочват към някой от предишните преписи на текста, от който е преписвано. Линията на индивидуалния прочит продължава в *НБКМ 1313*, тъй като и тук отсъства пасажът, който се среща само в *РА 747*: ползвателят и притежателят на ръкописа да учи другите хора на библейската мъдрост:

ceti oileise, i ucci se, da moxisc da uccisc i drughi hora.

НБКМ 1313 е идентичен в това отношение с *НБКМ 779*:

ceti oileise, i uccise, i hubave misli, caco i Gospod storil za tebe, i za sickiet svet – ceti oileise i uci se i hubave misli kako i gospod storil za tebe i za sickiat svet в *НБКМ 1313*.

Другите преписи застъпват повече индивидуалната полза на четивото за духовно самоусвършенстване и утвърждаване на такъв начин на живот, който подхожда на праведен християнин. Подобен факт се съгласува с употребата на късната павликянска писмена традиция в родовете на личности, които са с висока грамотност, доколкото за някои е сигурно, че принадлежат към едно от най-образованите светски съсловия през Възраждането – търговците, но без да бъдат духовни лица.

Г. Лексикални варианти:

– sickite mudri i knixiovni hora – sicki Mudri i knixiovni hora. *Книжовни* е добавена дума само в *НБКМ 779* от 1780, който, макар и по-късен, всъщност е автограф на Петър Ковачев, докато в *РА 747* от 1779 г. липсва и там стои само Mudri hora (Абаджиева/Abadzhieva 2004: 31). В *НБКМ 1313* вече е налице нов вариант *книжовници хора*. Разбира се, изразът още повече подчертава не само необходимостта от сакрални текстове за утвърждаване на вярата, но и от хора, способни да ги четат и прилагат.

– *deto sa prorokovali za Issa ja od drughi raboti* – *deto sa prorokovali ja od Issu kra sta, ja od drughe rabote*. Изписването на името на Исус по два различни начина е проява на вариантност, която не променя професионалната принадлежност на текста. Възможно е преписвачът да се е повлиял от по-популярната форма Исус сред обкръжаващото православно мнозинство. Не бива да се забравя, че такива частични интерференции, включително сред санкторемите, каквото и името на Божия син, се срещат още в *Абагара* на епископ Филип Станиславов от 1651 г. и се обясняват с влиянието в отделни случаи или поне с познаването и/или използването на православни образци (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2023: 183). Петър Ковачев Царски също използва и двата облика – *Issus* и *Issukrast* (Абаджиева/Abadzheva 2017: 119).

През XIX в. общността на българите католици участва във възрожденския подем, свързан с осъзнаването каква роля играят историята и книгата в образованието, възпитанието и духовното съзряване на българина, и все повече се интегрира във формиращата се българска нация. Затова се наблюдават нови явления, които пряко кореспондират с този процес: например павликянската история или смяната на графичния код чрез осъзнатото използване на кирилицата на мястото на латиницата. На последния факт бе посветено специално изследване на Кр. Станчев (Станчев 2023). Към ръкописите, изписани с кирилица, при това с църковнославянски правопис за източен говор със силно развита редукция, трябва да се причисли *НБКМ 1309*, Майски сборник от 164 листа, посветен на Дева Мария и с размишленията на отец Музарели (Стоянов, Кодов 1971: 112–113). В него е поместено предисловие от неизвестен автор към прелюбезните читатели, което разкрива същата идея за необходимостта от духовни книги, превърнала се в общобългарски просветен фокус.

Обвързаността на павликянската книжнина от XVIII в. с езика на всекидневния живот води до явлението „католически модел на българския литературен език, който се опира на павликянския говор“ (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 55–56; Абаджиева 2024: 22). Ако се разгледа едно от най-продуктивните лексемни гнезда в павликянската традиция от южен тип в района на Пловдивско, се вижда колко се държи на наставлението и обяснението по верски въпроси:

prikazuvani, prekazovani, от глагола *prikazati, prikazovati* 'разкривам, показвам, словесно представям нещо, съобщавам, обяснявам, разяснявам, тълкувам'; *prekazati* 'обяснявам, тълкувам'; *da iskaxi onezi greove* 'да изповяда, да съобщи, признае'; сравни *prekazvani, prekazija* 'беседа, поучение'.

Примерите се извличат от *НБКМ 780* от края на XIX в., който съдържа молитви, поучения и басни в стихове (описан у Цонев/Tsonev 1923: 475–479; Станчев/Stanchev 1975: 64; образци от него у Walczak-Mikołajczakowa 2004: 194–195 и др.). Дори баснята в този ръкопис носи названието *prikaža*. Вижда се, че лексемното гнездо не се променя в *НБКМ 1313*: не дума по дума се предава Светото писание, а като едно *prikazuvani* т.е. беседа, наставление, нравоучение, поука. Други разпознаваеми лексикални и граматически черти свидетелстват, че езикът от XVIII в. е бил достъпен и разбираем, затова и не е променян, а напротив – създал е устойчиви изрази и граматични облици, които днес се смятат за отличителни черти на павликянския диалект от южен тип. Те се съхраняват във всички преписи на изследваното поучение предговор:

– *Mo* е форма на личното местоимение *ние* във винителен падеж, *ни*. Тя остава типична за павликянския говор от южен тип до днес (Селимски/Selimski 2020: 72): *eureite i kak go raspreha na kras i umre da mo otarve od ropsto*;

– Преобладава пълен член при имена от м. род (Селимски/Selimski 2020: 70): *o d ghia vlati od pakalat*;

– Силно присъствие на турцизми, които са функция на разговорния вариант на новобългарския език и неговите диалекти от епохата: *O i l e i s e* – наречие 'и тъй, в такъв случай, тогава, следователно; и така', от тур. *ouye* и *ise*. Забележително този турцизъм се регистрира в Българския етимологичен речник само по пример от павликянския сборник *НБКМ 779* на Петър Ковачев Царски (БЕР 1995, 4: 824). Книжовникът много често го използва в своите сборници; *K a z a n d i s s a m*, от тур. 'да спечеля, да заработя, да заслужи', особено характерна остава фраземата *да си казандисаш рай небески*; *E n c i a r* – инкяр, от тур. 'отказ, отричане от нещо; погазване на дума'.

Специално трябва да се отбележат проявите на два основни стълба в езиковата норма на павликянската книжнина:

1. Наличието на народно-разговорни облици и понятия от народната традиция;
2. Наслоения от конфесионалната практика по хърватски образец, тъй като това е престижният литургичен език за всички славяни католици на Балканите. За първия пласт ще дам следните примери:

– Изразът *u r o p s t o M i s i r s k o* реферира към египетското робство, от арабското название на Египет *Маср, Миср*, буквално 'голямо населено място, град', преминало през турски. Още в павликянските сборници от предходното столетие Египет е наречен Мисирска земя или просто *Mysir*, както е в споменатия ръкопис *НБКМ 780*. Тук, в библейския разказ за старозаветния Йосиф, се казва, че мадиамците го предават *u Mysir* на *Puftara semenbascia* на kral Faraona (в Египет на фараоновия царедворец Потифар, началник на телопазителите – по Бит. 37: 36, Библия/Bibliya 1982: 42).

– *P o l o v e r n i k* < *полуверник* е поливалентен термин, който гъвкаво се приспособява към различни референти. Използва се в българската и славянската православна книжнина през Средновековието като название на еретик, отстъпник от правилната догма, буквално този, който вярва наполовина. От гледище на православните се отнася към католици (франки, фрузи, латини) и арменци⁵, с които се води най-активната антиеретическа полемика. Тук значението е същото, но от гледната точка на католиците. В народната култура лексемата развива представата за зъл дух, таласъм, който скита през нощта и не може да си намери място.

За хърватското влияние ще дам пример с лексемата *redovnici* < *redovnik*: ако четящият изпита страх (шубе), следва да потърси помощта на католическите свещеници, за да го упътят в правилното осмисляне на библейските послания. В *НБКМ 780* тя също е в обичайна употреба, наред със синонимите *domin* и *misnik*.

Накрая, във връзка със следния важен факт, ще се върна към аргументите, че бележката на л. 17а от *НБКМ 1313* би могла да насочва към образец на Петър Ковачев. На л. 230а, след края на поглавията от Библията, е поместена още една бележка, която има пряка връзка с изследвания тук текст. Тя гласи:

Dovarscia se od sicko Staro i Novo pismo Sveto ceti oileise Bratko *koi da si i neise*⁶ huvabe da znasc za tebe i za drughi i da imasc bore⁷ po idin occi nasc i po idna zdrava Maria⁸ na koito e pisal tozi kitap⁹.

⁵ Сравнителен пример от един православен антиеретически сборник от 1557, създаден в Молдова: Бждѣ сѣ вѣдомо. лицѣ кѣто ѿ полоуѣврнѣ на съмрътѣи въсхоцѣ сѣбе въ хрѣтїанскѣ вѣрж крѣтитиа онѣ по тѣбѣ да глѣтъ и да проклѣнѣ сѣ ереси полоуѣврскѣ – *полуверци, ерес полуверска*. Вж. Tsibranska-Kostova, Biliarsky 2021: 56.

⁶ Neise, нейсе – от тур. *neyse* 'така или иначе, както и да е'.

⁷ Вероятно *bagem* – от тур. *bari* 'поне, най-малко'.

⁸ Споменатите „Отче наш“ и „Радвай се, Мария“, която по хърватски образец започва със „Здраво, Мария“, са задължителните за католиците молитви *Pater noster* и *Ave Maria*.

⁹ *Kitap* – от тур. *kitap* 'книга, труд, част от труд, писание'.

Откриват се ключови моменти от оригинала на Петър Ковачев. Мотивите са силно съкратени и преработени от самия записвач, но важното е, че той следва образа на Dom Petrov. Вниманието отново се фокусира върху ползата от библейските текстове, а писателят се надява на братската Христова любов на всеки ползвател, който ще се помоли за него поне с еднократно произнасяне на двете важни молитви в католицизма.

В заключение следва да се изтъкне, че павликянската книжнина създава своя писмена традиция с езикови и културологични маркери за идентичност. Те я правят разпознаваема на всяко едно езиково равнище, а не само на графично, което е първата и най-видимата отлика в сравнение с българската писмена традиция от Средновековието и Новото време. Ръкописната форма на разпространение и индивидуалната употреба донякъде превръщат тази книжнина в *маргинален културен текст*, ако използвам термина на Кр. Станчев (Станчев/Stanchev 2011), но той попира от актуалността на общобългарската духовна картина през XVIII и XIX в. и е в неразривна връзка с нея. Нека не забравяме, че павликянското Царописмо е един типичен възрожденски феномен. То утвърждава ролята на историята и разчита на консолидацията на самата павликянска общност. Това съзнават неговите преписвачи, като Петър Балсамаджийски, който в *НБКМ 1314* не пропуска да изпише:

Predragi moje Bratie vi obaxdem ci koito zemi tozi da gho cete da gho ne darxi kato svoi em i da hodi ot mesto na mesto (140a).

Свързани отново с общността, но с далеч по-широко приложение и влияние са печатните книги за българите католици от XIX в., някои от които стават жалони за католицизма в България. Сред тях са изданията на Катехизиса (Nauka kristianska) от 1844 г. на Яко Яковски и Петър Арабаджийски и Буквара на Яко Яковски от същата година, публикувани със спомоществателството на Propaganda Fide. Подобен образец става Молитвеникът на Карло Потен (biscup gospodin Karlo Pooten, Антиварски епископ, който служи в Никопол и за кратко в Пловдивско). Той е издаден в Рим през 1866 г. и също е придружен от послание към читатели и ползватели:

Na sekogo, deto scti da cete. Siga ci vam se pridava predragi kristiane, moite bratie, tij knigice tiparosano, mola se na vas sicki, da i preiemiti da i ceteti i da si i imati drago... (Knigice ot molitvi 1866).

Свързани с общността са първите лексикографски опити на свещениците капуцини в средата на XIX в., най-известните представители на които са дон Едуардо Валпа и Маурицио де Кастелацо (Абаджиева/Abadzhieva 2020). В събирането на думи за един двуезичен българо-италиански речник проличава стремежът да се затвърди присъствието на пастора сред паството, говоренето на общ език, и да се изгради модел на Христовото семейство, духовен съюз, подобен на самата Христова църква. Именно здравите общностни етноконфесионални връзки, родът и родовата памет придават плътност на павликянската книжнина като раздел от цялостната книжнина на българите католици и я правят звено от континуум, който започва през Златния век на католицизма в българските земи, XVII в.; преминава през XVIII в. с имената на Петър Ковачев Царски и Павел Дуванлията Гайдаджийски, за да стигне напред във времето в целокупната книжнина на „българе палук’ене“ или на *balgarete palnene* от Банат. Случващото се през XIX в. е лакмус за традиционни културно-исторически процеси и начало на нови.

ЛИТЕРАТУРА

- Абаджиева 2015: *Абаджиева, М.* За определението павликянска книжнина в българската литературна история. – В: Сборник доклади и материали от заключителната конференция по проекта „Информатика, граматика, лексикография“. Ред. А-М. Тотоманова. София: Графис – Ал. Жеков, 211–217 (Abadzhiieva 2015: *Abadzhiieva, M.* Za opredelenieto pavlikyanska knizhnina v balgarskata literaturna istoria. – V: Sbornik dokladi i materialy ot zaklyuchitelnata konferentsia po proekta „Informatika, gramatika, leksikografia“. Red. A-M. Totomanova. Sofia: Grafis – Al. Zhekov, 211–217).
- Абаджиева 2017: *Абаджиева, М.* Павликянската книжнина в историята на българския език. Дисертация. София: Институт за български език (Abadzhiieva 2017: *Abadzhiieva, M.* Pavlikyanskata knizhnina v istoriata na balgarskiya ezik. Disertatsia. Sofia: Institut za balgarski ezik).
- Абаджиева 2020: *Абаджиева, М.* Ръкописният българо-италиански речник на отец Маурицио от 1845 г. София: Симолини (Abadzhiieva 2020: *Abadzhiieva, M.* Rakopsiniyat balgaro-italianski rechnik na otets Mauritsio ot 1845 g. Sofia: Simolini).
- Абаджиева 2023: *Абаджиева, М.* Графико-правописен анализ с оглед на установяването на писмена традиция в книжнината на българите католици през XIX век. – Дзяло, год. XI, бр. 26 (Abadzhiieva 2023: *Abadzhiieva, M.* Grafiko-pravopisen analiz s ogleed na ustanovyavaneto na pismena traditsia v knizhninata na balgarite katolitsi prez XIX vek. – Dzyalo, god. XI, br. 26).
- Абаджиева 2024: *Абаджиева, М.* Книжнината на българите католици от XIX в. и банатската книжнина. София: АИ „Проф. Марин Дринов“ (Abadzhiieva 2024: *Abadzhiieva, M.* Knizhninata na balgarite katolitsi ot XIX vek i banatskata knizhnina. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“).
- Библия 1982: Библия сиреч книгите на Свещеното писание на Ветхия и Новия Завет. София: Издава Св. Синод на Българската църква (Biblia 1982: *Biblia sirech knigite na Sveshtenoto pisanie na Vethiya i Noviya Zavet.* Sofia: Izdava Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva).
- Димитрова 2009: *Димитрова, М.* Книжнината на българите католици. – В: История на българската средновековна литература. София: Изток-Запад, 744–753 (Dimitrova 2009: *Dimitrova, M.* Knizhninata na balgarite katolitsi. – V: Istorina na balgarskata srednovekovna literatura. Sofia: Iztok-Zapad, 744–753).
- Димитрова, Пеев 2012: *Димитрова, М., Д. Пеев.* Из историята на „Историята“ – преписи и преработки на Паисиевия текст. – В: Паисиеви четения: 250 години „История славянобългарска“ (Пловдив, 2–3 ноември 2012). Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Филология, Т. 50, кн. 1, сб. А. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 50–72 (Dimitrova, Peev 2012: *Dimitrova, M., D. Peev.* Iz istoriata na „Istoriata“ – prepisi i prerabotki na Paisieviya tekst. – V: Paisievi cheteniya: 250 godini „Istoria slavyanobalgarska“ (Plovdiv, 2–3 noemvri 2012). Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisiy Hilendarski“, Filologia, T. 50, kn. 1, sb. A. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“, 50–72).
- Илиева 2011: *Илиева, Л.* Българският език в предисторията на компаративната лингвистика и в езиковия свят на ранния европейски модернизъм. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“ (Ilieva 2011: *Ilieva, L.* Balgarskiyat ezik v predistoriata na komparativnata lingvistika i v ezikoviya svyat na ranniya evropeyski modernizam. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“).
- Епистолярното наследство 2024: Епистолярното наследство на Павел Дуванлията (Гайдаджийски). Съст. П. Кортези и др. Предговор, превод и коментар Кр. Станчев. –

- Архивите говорят. Т. 73. София: Главно управление на архивите при МС, Културен център „Евгени Босилков“. Белене (Epistolarnoto nasledstvo 2024: Epistolarnoto nasledstvo na Pavel Duvanliyata (Gaydadzhiyski). Sasst. P. Kortezi. Predgovor, prevod i komentar Kr. Stanchev. – Arhivite govoryat. T. 73. Sofia: Glavno upravlenie na arhivite pri MS, Kulturen tsentar NEvgeni Bosilkov“. Belene).
- Заимова 2023: *Заимова, Р.* Павликянски хроники от XIX век. – Фалмис. Дружество на банатските българи в България. София (Zaimova 2023: *Zaimova, R.* Pavlikyanski hroniki. – Falmis. Druzhestvo na banatskite balgari v Balgaria. Sofia). <http://falmis.org/84-media/cat-nauchni-trudove/625-pavlikyanski-hroniki-ot-h%D1%96h-v>.
- Кръстева 2019: *Кръстева, М.* Паисий на Цанко Лавренов. – Дзяло, бр.14 (Krasteva 2019: *Krasteva, M.* Paisiy na Tsanko Lavrenov. – Dzyalo, br.14). https://www.abcdar.com/magazine/XIV/19_Krasteva_1314-9067_XIV.pdf
- Милетич 1903: *Милетич, Л.* Нашите павликяни. – СБНУНК, Т. 19, 1–368 (Miletich 1903: *Miletich, L.* Nashite pavlikyani. – SbNUNK, т. 19, 1–368).
- Петков 2022: *Петков, П.* Zaropismo illi Balgarska istoria na otets Edoardo Valpa ot 1849 g. София: Буквица (Petkov 2022: *Petkov, P.* Zaropismo illi Balgarska istoria na otets Edoardo Valpa ot 1849 g. Sofia: Bukvitsa).
- Селимски 2020: *Селимски, Л.* За езика на Павликянски ръкопис № 778. – In: Bułgarystyka – tradycje i przyszłość. Red. Nauk. A. Kowaczewa, P. Borowiak. Poznań: PAN, 69–80 (Selimski 2020: *Selimski, L.* Za ezika na Pavlikyanski rakopis № 778. – In: Bułgarystyka – tradycje i przyszłość. Red. Nauk. A. Kowaczewa, P. Borowiak. Poznań: PAN, 69–80).
- Станчев 1975: *Станчев, Кр.* Поезията на българските павликяни. – Литературна мисъл, XIX, 1, 63–71 (Stanchev 1975: *Stanchev, Kr.* Poeziata na balgarskite pavlikyani. – Literaturna missal, XIX, 1, 63–71).
- Станчев 1992: *Станчев, Кр.* Павел Гайдаджийски Дуванлията. – В: Стара българска литература. Енциклопедичен речник. Под ред. на Д. Петканова. София: Петър Берон, 311 (Stanchev 1992: *Stanchev, Kr.* Pavel Gaydadzhiyski Duvanliyata. – V: Stara balgarska literatura. Entsiklopedichen rechnik. Pod red. na D. Petkanova. Sofia: Petar Beron, 311.)
- Станчев 2011: *Станчев, Кр.* Литературата на българите католици: маргинална за Изтока, периферна за Запада, но индикатор за бъдещия модел на българското развитие. – В: Маргиналното в/на литературата. Рая Кунева (съст.). София: „Боян Пенев“, 192–207 (Stanchev 2011: *Stanchev, Kr.* Literaturata na balgarite katolitsi: marginalna za Iztoka, periferna za Zapada, no indikator za badeshtiya model na balgarskoto razvitie. – V: Marginalното v/na literaturata. Raya Kuneva (sast.). Sofia: „Boyan Penev“, 192–207).
- Станчев 2021: *Станчев, Кр.* Към историята на българската католическа книжнина през XVIII век. Съдбата на един павликянски ръкопис от 1779 г. – В: Шъствоуџ нынѣ по слѣдоу оучителю. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова. София, 236–250 (Stanchev 2021: *Stanchev, Kr.* Kam istoriata na balgarskata katolicheska knizhnina prez XVIII vek. Sadbata na edin pavlikyanski rakopis ot 1779 g. – V: Шъствоуџ нынѣ по слѣдоу оучителю. Sbornik v chest na prof. dfn Anna-Maria Totomanova. Sofia, 236–250).
- Станчев 2023: *Станчев, Кр.* Преходът от латиница към кирилица в книжнината на българите католици през XIX век като индикатор за осъзната национална идентичност. – В: Кирилицата. Международен форум. София, 181–185 (Stanchev 2023: *Stanchev, Kr.* Prehodat ot latinitsa kam kirilita v knizhninata na balgarite katolitsi prez

- XIX век като индикатор за осазната национална идентичност. – V: Kirilitsata. Mezhdunaroden forum. Sofia, 18–85).
- Стоянов, Кодов 1971: *Стоянов, М., Хр. Кодов*. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 4. София: Народна библиотека „Кирил и Методий“ (Stoyanov, Kodov 1971: *Stoyanov, M., Hr. Kodov*. Opis na slavyanskite rakopisi v Sofiyskata narodna biblioteka. T. 4. Sofia: Narodna biblioteka „Kiril i Metodiy“).
- Узунова 2005: *Узунова, Е.* Българска ръкописна книжнина през XIX в. Бележки за подготвяния последен том от описите на славянската ръкописна колекция в Народната библиотека в София. – Българската книга и библиотеките през Възраждането. Виртуална библиотека „Книжовно наследство“ (Uzunova 2005: *Uzunova, E.* Balgarska rakopisna knizhnina prez XIX v. Belezhki za podgotvyaniya posleden tom ot opisite na slavyanskata rakopisna kolektsia v Narodnata biblioteka v Sofia. – Balgarskata kniga i bibliotekite prez Vazrazhdaneto. Virtualna biblioteka „Knizhovno nasledstvo“) <<https://zora-sliven.net/virtual/index.php?kategoriq=3&podKategoriq=6>> (21.07.2024).
- Христова, Караджова, Вутова 1996: *Христова, Б., Д. Караджова, Н. Вутова*. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 5. София: НБКМ „Св. св. Кирил и Методий“ (Hristova, Karadzova, Vutova 1996: *Hristova, B, D. Karadzova, N. Vutova*. Opis na slavyanskite rakopisi v Sofiyskata narodna biblioteka. T. 5. Sofia: Narodna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“).
- Цонев 1923: *Цонев, Б.* Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 2. София: Държавна печатница (Tsonev 1923: *Tsonev, B.* Opis na slavyanskite rakopisi v Sofiyskata narodna biblioteka. T. 2. Sofia: Darzhavna pechatnitsa).
- Цонев 1929: *Цонев, Б.* Един павликянски ръкопис от втората половина на XVIII век. – Годишник на СУ. Историко-филологически отдел. Т. 25/6. София: Художник, 1–64 (Tsonev 1929: *Tsonev, B.* Edin pavlikyanski rakopis ot vtorata polovina na XVIII vek. – Godishnik na SU. Istoriko-filologicheski otdel. T 25/6. Sofia: Hudozhnik, 1–64).
- Knigice ot molitvi 1866: Knigice ot molitvi. Karlo Pooten. Rim: Propagandsko. Tsibranska-Kostova, Biliarsky 2021: *Tsibranska-Kostova, M., Iv. Biliarsy*. Panoply in Defense of Orthodoxy. The Case of Moldavian Manuscript BAR Ms. Slav. 636, 16th Century. Series Ceranea, vol. 9. Lodz: University of Lodz.
- Walczak-Mikołajczakowa 2004: *Walczak-Mikołajczakowa, M.* Piśmiennictwo katolickie w Bułgarii. Poznan: Uniw. im. Adama Mickiewicza.

Електронни източници

НБКМ 780, НБКМ 1313, НБКМ 1314 – дигитализирани на сайта на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, раздел „Славянски ръкописи и печатни книги“ <https://digilib.nationallibrary.bg/slr/public/image> .

Оригинален текст от *НБКМ 1313*

Na koi cete od sickite knighi deto se zapisali na tozi svet basc kniga i sveto pismo zerei izlelo iz usta Voxi zatova temelat ot sickite drughi knighi u sveto pismo i temelat i tei sickite mudri i knixiovnizi hora zatva koi znai stogod od sveto pismo moxi da se rice sctogod ci j Mudar i zatva asamse (sic!) macil 7 meseza da ubarna od talianski jezik na balgarski da moxisc ti sinko da vidisc i da poznasc kako i storil gospod za horat: staro sveto pismo hurtuva kak gospod zadadi tozi svet i kak zadadi cileka i sicko deto i po svetat i kak izbra dedo Aurahama i sickiat negof koren i sanki eureite za svoje hora i kak padnaha eureite u ropsto Misirsko i kak

ghi otarva od tam gospod kak im dadi zakon i zarsto i naj nasetne kak padnaha raia na Boganski (вм. погански) zare hortuva osci sveto pism od prorozite deto sa prorokovali za Isosa ja od drughi raboti deto sa se dosiga sa dokarali da sctat da se dokarouat dor se svarsci tozi svet. A pak Novo sveto pismo hurtuva kak sin Bozi Isokras se rodil na tozi svet od B.D.M.¹⁰ po Duha Svetoga kak zive na tozi svet 33 godini i kak dadi kristihanski zakone ta ci kak go maciha eureite i kak go raspredha na kras i umre da mo otarve od ropsto od ghiavlat i od pakalat i kak apostolete si razdeliha sickiat svet i utidoha da prekazuat vera Isokrastova nasekade. Nai nakraiat pak od tezi knighi se hurtuva za Rimlenete kak sasipaha Jeruzalem ciarkvata Salamonova i sicko eureisko i zarobiha eureite kakto i do siga robie i rasprasnati po sickiat svet. Sto ti oileise sinko turem pred ocite ti sicko sveto pismo i staro i novo ne дума по дума zerei jasak od sveta ciarkva emi kato iedno prikazuvani ceti oileise i uci se i hubeve misli kako i gospod storil za тебе i за sickiat svet. Maci se da upravisc tvoiat xivot i da varvics u praviat pat kakto gospod zapoveda da moxisc da si kazandisasc Rai nibeski. I ako ti nescto dode scube pitai redovniki da te upravat da ni izbarkasc nescto zere tva se vika sveto pismo j ako nescto od nei cilek stori enkiar toi ni je veki kristijanin ami polovernik.
Moli Goga za mene.

Превод

На който четете. От всички книги, които са записани на този свят, баш¹¹ книгата е Светото писмо, защото е излязло от Божиите уста и затова основата на всички други книги е в Светото писмо, темелът е у него и у всичките мъдри и книжовни хора, които що-годе знаят Светото писмо и могат да се нарекат мъдри. Затова съм се мъчил 7 месеца да обърна от италиански на български, за да можеш ти, синко, да видиш и да познаеш какво е сторил Господ за хората. Старото свето писмо разказва как Господ е създал този свят и как е създал човека и всичко, което има по света, и как е избрал дядо Авраам и неговия корен, тоест евреите, за свои хора и как те паднаха в египетско робство и как ги отърва оттам Господ; как им даде закони и царство и най-сетне как паднаха рая под властта на погански царе. Още говори Светото писмо за пророците, дето са пророкували за Исуса и за други работи, дето досега са станали и ще станат, докато се свърши тоя свят. А пък Новото свето писмо разказва как Син Божи Исукраст се е родил на този свят от Блажената Дева Мария от Духа свети и как живя на този свят 33 години и как даде християнски закони, та и как го мъчиха евреите и как го разпънаха на кръст и умря да ни отърве от робството, от дявола и от пъкъла; и как апостолите си разделиха целия свят и отидоха да проповядват вярата Исукрастова навсякъде. Най-накрая пак в тези книги се разказва за римляните, които съсипаха Йерусалим и църквата Соломонова и всичко еврейско заробиха, заробиха евреите, които и досега са роби и разпръснати по целия свят. И така, ето, синко, турям пред очите ти цялото Свето писмо, и старо, и ново, не дума по дума, както е в Светата църква, ами като една беседа, а ти следователно чети, учи се на хубави мисли какво Господ е сторил за тебе и за целия свят. Мъчи се да оправиш своя живот и да вървиш в правия път, както Господ заповяда, да можеш да си заслужиш Рая небесен. И ако те е страх от нещо, питай свещениците да те напътстват да не сбъркаш нещо, че това се вика Свето писмо и ако нещо от него човек отнеме или се отрече, той вече не е християнин, ами полуверник. Моли Бога за мене.

¹⁰ Съкращение на Блажена Дева Мария.

¹¹ От тур. baş – главен, който стои на първо място. Запазвам думата за автентично звучене на текста.